

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Διευθύντης: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΣΤΙΑ
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2018

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΑΠΟ ΚΟΝΤΑ

ΤΟ ΣΠΗΤΗ ΤΟΥ, ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ, Ο ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΤΟΥ, Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1883, μόλις εἶχα τελειώσει τὸ Γυμνάσιο στὴν πατρίδα μου, — δεκάξη χρονῶν παιδί, — ἦρθα στὴν Ἀθήνα νὰ γραφῶ στὸ Πανεπιστήμιο. Ὁ σκοπὸς μου ἦταν νὰ σπουδάσω μιὰ οποιαδήποτε ἐπιστήμη, ἴσως καὶ δυό, — δὲν ἤξερα ἀκόμα, — ἀλλὰ νὰ ἐπιδοθῶ καὶ στὴ λογοτεχνία, νὰ γράφω διηγήματα καὶ μυθιστορήματα, νὰ τα δημοσιεύω σὲ περιοδικὰ ἢ ἑφημερίδες καὶ συγχρόνως σὲ βιβλία. Εἶχα γράψει κιόλα κάμποσα ἀπ' τὰ μαθητικά θρανία, καὶ λίγο πρὶν ἔρθω στὴν «προτεύουσα τῶν φώτων», εἶχα στείλει ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο τὸ χοντρὸ χειρόγραφο τοῦ πρώτου μου μυθιστορήματος, «Τὰ θαύματα τοῦ Διαβόλου», στὸν Ἀνέστη Κωνσταντινίδη, πού ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἐκδότης τῆς ἐποχῆς, — διάδοχος τοῦ Ἀντρέα Κορομηλά, — κι' ὅταν μοῦ εἶπε ὁ ἴδιος ἐδῶ, πὼς δὲν μπορούσε νὰναλάβῃ τὴν ἔκδοσή του, ἄρχισα νὰ τὸ τυπῶνω μ' ἐξοδὰ μου «κατὰ φυλλάδια». Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ ἐξοδα αὐτὰ δὲν ἔβγαιναν, τὸ σταμάτησα μετὰ τὸ 5^ο, ἄλλωστε στὸ μεταξὺ εἶχε πάψει νὰ μοῦ ἀρέσῃ, καὶ τὸν ἴδιο ἐκεῖνο πρώτο χρόνο τῶν σπουδῶν μου στὸ Πανεπιστήμιο, καταπιάστηκα μὲ τὴ γνωστὴ νουβέλλα μου «Τὸ τριακοσιόδραχμον Ἐπαθλον», πού τὴν προώριζα, μὲ πολλὰς ἐλπίδες ἐπιτυχίας, γιὰ τὸ διαγωνισμὸ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐστία». Μ' αὐτὰ θέλω νὰ πῶ πὼς ὁ σκοπὸς νὰ γίνω ἕνας διαπρεπῆς συγγραφέας ἦταν ἀπὸ τότε πιὸ καθορισμένος καὶ πιὸ συνειδητὸς παρὰ νὰ πάρω δίπλωμα μιᾶς οποιασδήποτε ἐπιστήμης καὶ νὰ γίνω ἕνας διαπρεπῆς καθηγητής. Μπορῶ μάλιστα νὰ πῶ πὼς ἂν ἐσπούδαζα στὸ Πανεπιστήμιο, — εἶχα γραφτῆ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ κι' ἀκολουθοῦσα φυσικομαθηματικά καὶ φιλολογικά, — ἀπέβλεπα μᾶλλον σὲ μιὰ ἀνώτερη συστηματικὴ μόρ-

φωση, πού μοῦ φαινόταν ἀπαραίτητη καὶ στὸν εὐσυνειδητὸ λογοτέχνη.

Εἶχα, βλέπετε, τὶς ιδέες μου. Προσερχόμενον ἄλλωστε ἀπὸ ἕναν τόπο, πού τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε ζωηρότατη πνευματικὴ κίνηση. Στὴ Ζάκυνθο ὑπῆρχε εὐρὺς κύκλος λογίων — ποιητῶν καὶ πεζογράφων — πού πολλοὶ ἦταν γνωστοὶ καὶ παραέξω ἔβγαιναν σπουδαῖα περιοδικὰ πού τὰ πρόσεχαν καὶ στὴν Ἀθήνα· λειτουργοῦσε καὶ Δημόσια δανειστικὴ Βιβλιοθήκη, ἐκτὸς ἀπὸ τα πλουσιότατα ἀναγνωστήρια τῶν δυὸ μεγάλων Λεσχῶν. Ὁ Σολωμὸς κι' ἡ Παράδοσή του ἦταν ἀκόμα πρόσφατα, ζωντανά. Οἱ νεότεροι, ὡστόσο, εἶχαν ἀρχίσει νὰ στρέφονται πρὸς τὴ «Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν». Ἀπὸ κεῖ τοὺς ἐρχόταν τώρα τὸ φῶς. Ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος ἦταν γι' αὐτοὺς ὁ μέγας ἐθνικὸς ποιητής, κι' οἱ κορυφαῖοι, οἱ πρυτάνεις τῶν ἐλλήνων λογίων, ὁ Ἀγγελὸς Βλάχος κι' ὁ Ἐμμανουὴλ Ροῖδης. Ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἀπὸ μαθητῆς, αὐτοὺς τοὺς δυὸ ἐθαύμαζα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, καὶ μάλιστα στὸν Ἀγγελο Βλάχο ἐτόλμησα νὰφιερῶσω τὸ πρώτο μου ἐκεῖνο μυθιστόρημα. Ἀλλ' αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς συμεριζόμενον κι' ὄλες του τὶς ιδέες. Ἀπὸ τότε ἤμουν νεωτεριστής. Ἐνῶ π.χ. ὁ Ἀγγελὸς Βλάχος, μὲ δομὴν ἄρθρο του στὴν «Ἐστία», κατακεραύνωνε τὸν Αἰμίλιο Ζολᾶ καὶ τὴ Σχολὴ του, ἐγὼ ἐθαύμαζα τὸ συγγραφέα τῶν «Ρουγκόν - Μακκάρ», πού τὸν ἴδιο καιρὸ, στὴ Ζάκυνθο πάντα, εἶχα διαβάσει τὴ «Νανά» του, μεταφρασμένη θαυμάσια⁽¹⁾, καὶ σὲ γλῶσσα πού δὲ θὰ τὴν ἐπιδοκίμαζε καθόλου ὁ Βλάχος, ἀπὸ τὸν Γιάννη Καμπούρογλου τῆς «Νέας Ἐφημερίδος». Ἀλλὰ κι' ὅταν ἔγινε ὁ περίφημος

(1) Τὴ μετάφραση τῆς «Νανάς», τὸ 1880, τῆς

ἐκεῖνος «καβγάς» γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ποίηση μεταξὺ τῶν δυὸ κορυφαίων, ποὺ τὸν ἐγνώρισα ἀργότερα, διαβάζοντας τὰ βιβλιαράκια μὲ τίς διαλέξεις τοῦ «Παρνασσού» ποὺ εἶχε τυπώσει, σὰν παράρτημά της, ἢ «Ἔστια» («Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι ποιήσεως», «Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς» κ.λ.π.), συμφώνησα πολὺ περισσότερο μὲ τὸν Ροῖδη παρὰ μὲ τὸν Βλάχο. Προπάντων ἔβρισκα πὼς ὁ πρῶτος εἶχε δίκιο νὰ μὴν ἀναγνωρίζῃ ἄλλους ποιητὲς παρὰ ἐκεῖνους ποὺ, ὅπως ὁ μεγάλος Σολωμός, εἶχαν γράψει στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, — Χρηστόπουλο, Βηλαρά, Βαλαωρίτη, — καὶ νὰ θεωρῆ ἀνάξιους καὶ γελοίους τοὺς καθαρολόγους ποὺ ἔπαιρναν τὰ βραβεῖα τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν κρινόμενοι ἀπὸ καθηγητὲς τῆς... Φαρμακολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, καὶ ποὺ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς ἐθαύμαζε κι' ὁ ἀντίπαλός του, καθαρολόγος ἐπίσης ποιητῆς. Γιὰ τὴν Ποίηση, βλέπετε, ἐρχόμενος τὸ 1883 στὴν Ἀθήνα, ἤμουν κιόλα δημοτικιστῆς, ἀρκετὰ προετοιμασμένος νὰ δεχθῶ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ γιὰ τὴν Πεζογραφία. Γι' αὐτὸ ἐκτιμοῦσα πολὺ τοὺς νέους ποιητὲς ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νάναφαινούνται, — Νίκο Καμπᾶ, Γεώργιο Δροσίνη, Ἰωάννη Πολέμη καὶ Κωστῆ Παλαμᾶ...

Τὶς ἴδιες νεωτεριστικὲς ἰδέες εἶχαν καὶ κάμποσοι ἀπὸ τοὺς συμφοιτητὲς μου, «λόγιοι νέοι» σὰν καὶ μένα, Ἀθηναῖοι ἢ ἐπαρχιώτες. Δὲν ἄργησα νὰ τοὺς γνωρίσω — νὰ τοὺς ἀνακαλύψω, νὰ πῶ καλύτερα, μέσα στὸ πλῆθος τῶν ἄλλων — καὶ νὰ συνδεθῶ μαζί τους στενά. Ἦταν ὁ λευκάδιος Νικόλαος Σταματέλλος, ὁ ζακυνθινο-συριανὸς

δημοσίευσε σὲ χοντρὸ τόμο μὲ τὸ ψευδώνυμο Φλόξ καὶ μὲ πρόλογο τοῦ Ἀγησίλαου Γιαννόπουλου Ἠπειρώτη (Α.Γ.Η.). Ἦταν ριζικέλευθη, γιὰτι ἔσπαζε τὴν καθιερωμένη ἀμιγῆ καθαρεύουσα μὲ τὴν ἀνάμιξη κάθε λογῆς λέξεων καὶ τύπων, κηρύττοντας πὼς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς σήμερα, εἶναι μία, κι' ὁ συγγραφέας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὴ μεταχειρίζεται *δλάκρη*, χωρὶς νὰ τὸν μέλη ἂν ἡ λέξη ποὺ τοῦ χρειάζεται εἶναι ὀμηρικὴ, ἀρχαία, μεσαιωνικὴ ἢ νεότερη. Ἔτσι, ἡ μετάφραση τῆς «Νανᾶς» ἀπὸ τὸν Καμπούρογλου, ἂν καὶ δὲν ἦταν ὀλωσδιόλου στὴ δημοτικῆ, — κάθε ἄλλο, — στάθηκε ἕνας σταθμὸς στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία κι' ἕνας πηδάλος τοῦ δημοτικισμοῦ, ποὺ θὰ ἐρχόταν σὲ λίγο, ἀπὸ τὴν Ἐπτάνησο, καὶ στὴν Ἀθήνα.

Ἀντώνης Μάτεσης (ἔγγονος τοῦ συγγραφέα τοῦ «Βασιλικοῦ»), ὁ ἀθηναῖος Γεώργιος Βαλαβάνης, ὁ πατρινὸς Περικλῆς Ραφτόπουλος, ὁ πειραιώτης Πέτρος Ἀποστολίδης (ὁ κατοπινὸς μέγας καὶ πολὺς Παῦλος Νιρβάνας), ὁ ἐπίσης λευκάδιος Εὐστάθιος Βερροιώτης κι' ἄλλοι. Ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκεῖνο χρόνο, συμπήξαμε ἕνα φοιτητικὸ φιλολογικὸ Σύλλογο, ἐκάναμε διαλέξεις, — ἢ «ἀναγνώσματα», ὅπως τὰ ἔλεγαν τότε, — ἀρχίσαμε νὰ δημοσιεύουμε «ἔργα» μας σὲ διάφορα περιοδικά, ἔφημερίδες κι' ἡμερολόγια, — «Ραμπαγᾶ», «Ἑβδομάδα», «Ἐκλεκτὰ Μυθιστορήματα», «Ἀττικὸ Ἡμερολόγιο», «Ποικίλη Στοά», — ἀργότερα ἰδρύσαμε καὶ δική μας λιγόζωη ἔφημερίδα, — «Ἀθηναί», — καὶ μ' αὐτὴ μας τὴ «δράση», ποὺ μᾶς ἔκανε σιγὰ-σιγὰ γνωστοὺς, μπορέσαμε νὰ γνωριστοῦμε μὲ πολλοὺς παλιούς καὶ νεότερους λογίους, τὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, τὸν Δημήτριο Καμπούρογλου, τὸν Δημήτριο Βικέλα, τὸν Μπάμπη Ἄννινο, τὸν Κλεάνθη Τριαντάφυλλο, τὸν Ἰωάννη Νικολάρα, κι' ἄλλους, διευθυντὲς, συνεργάτες ἢ φίλους τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν ἔφημερίδων ὅπου συνεργαζόμαστε καὶ μεῖς. Στὸ γραφεῖο, π.χ., τῶν «Ἐκλεκτῶν Μυθιστορημάτων» τοῦ Χιώτη, ποὺ στὸ τυπογραφεῖο τοῦ τυπωνόταν καὶ τὸ «Ἄστυ», γνωριστήκαμε μὲ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς παραπάνω, κι' ἀκόμα μὲ τὸν Θέμο Ἄννινο, τὸν Ἰωάννη Δαμβέργη, τὸν Εὐάγγελο Κουσουλάκο, τὸν Μιχαὴλ Μητσάκη... Μόνον ὁ κύκλος τῆς «Ἔστιας», ποὺ τότε ἀκόμα τὴν ἔβγαζε ὁ Γεώργιος Κασδόνης, μᾶς ἦταν ἀπρόσιτος, ὅπως μᾶς ἦταν κλειστὸς κι' οἱ στήλες τοῦ μεγάλου αὐτοῦ περιοδικοῦ, σὰ νὰ λέμε οἱ πύλες τῆς Ἀκαδημίας. Πραγματικῶς, τὰ πρῶτα ἐκεῖνα χρόνια — 1883 ὡς 1885 — ὁ μόνος ἀπὸ τὴν παρέα μας ποὺ ἀξιόθηκε νὰ ἰδῆ τὸνομά του στὴν «Ἔστια» ἦταν ὁ Νικόλαος Σταματέλλος: δημοσιεύθηκε ἕνα διήγημά του, ποὺ τὸ βράβευσαν στὸ διαγωνισμὸ διηγήματος, στὸν ἴδιο ποὺ εἶχα ὑποβάλει κι' ἐγὼ τὸ «Τριακοσιόδραχμον Ἐπαθλον»⁽¹⁾.

(1) Τὸ «Τριακοσιόδραχμον Ἐπαθλον» ἀποκλείστηκε, γιὰτι θεωρήθηκε «προσωπικὴ σάτυρα», καὶ μάλιστα «λίβελλος». Ἐπαινέθηκε ὅμως τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς κριτὲς, ποὺ τὸ ἐχαρκτήριζαν «ἔργον δόκιμον κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν οὐσίαν εὐφυοῦς καὶ πεπειραμένου συγγραφέως».

Οἱ ἄλλοι στέλναμε διαρκῶς χειρόγραφα, καὶ διαρκῶς ὁ Νικόλαος Πολίτης, ἀρχισυντάκτης νὰ ποῦμε τότε, μᾶς ἀπαντοῦσε στὴν Ἀλληλογραφία: «ἀκατάλληλον». Ἄλλὰ δὲν ἀπελιζόμεσθε. Θὰ ρθῆ, λέγαμε, κι' ἡ δική μας ἡ σειρά, ὅπως εἶχ' ἐρθεῖ καὶ τόσων ἄλλων «νέων», τοῦ Παλαμά, τοῦ Δροσίνη, τοῦ Πολέμη... Αὐτοὶ οἱ τρεῖς ἦταν τότε ἀχώριστοι. Συχνὰ τοὺς ἀπαντούσαμε στὸν περίπατο — στὴ Δενδροστοιχία, στὸ Ζάππειο — καὶ στεκόμαστε νὰ τοὺς κοιτάζουμε μὲ θαυμασμό καὶ μὲ κάποια ζήλεια. Ἦταν σχεδὸν ὁμοίόμορφα ντυμένοι, — καί, μὰ τὴν ἀλήθεια, ἀρκετὰ κομψά, — ἔτρεφαν κι' οἱ τρεῖς γενάκια, κι' εἶχαν πάντα στὴ μέση τὸν Παλαμά, ἴσως καὶ τιμητικά, ἀπὸ ἐκτίμηση, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν συμμετρία, γιατί ἦταν κοντότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους δυό, πού εἶχαν τὸ ἴδιο ἀνάστημα. Μιὰ μέρα, καθὼς περπατούσαμε ἀπὸ πίσω τους, ὁ Σταματέλλος μὲ ρώτησε:

— Ποιὸς εἶναι καλύτερος ποιητὴς ἀπὸ τοὺς τρεῖς;

— Δὲν ξέρω, τοῦ ἀποκρίθηκα. Ὁ κόσμος θεωρεῖ καλύτερο τὸν Δροσίνη κι' ἔπειτα τὸν Πολέμη. Γιὰ τὸν Παλαμά λέει πὼς εἶναι σκοτεινός.

— Γιατ' εἶναι βαθύς, εἶπε ὁ Σταματέλλος. Ἐγὼ τὸν Παλαμά ἐκτιμῶ περισσότερο.

Ἀπὸ τότε, βλέπετε, ὁ Παλαμάς ἦταν ἕνας «βαθύς» ποιητὴς, πού ὁ κόσμος τὸν ἔλεγε «σκοτεινὸ» ἐπειδὴ δὲν τὸν καταλάβαινε.

— κι' ἤμουν μόλις δεκαεφτά χρονῶν ὅταν τὸ ἔγραψα, — ὥστε ὁ Χιώτης τῶν «Ἐκλεκτῶν Μυθιστορημάτων» ἔκρινε καλὸ νὰ τὸ ἐκδώσῃ σὲ βιβλίον (1885). Κι' ἀπὸ τις 3.000 ἀντίτυπα αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως, σὲ λίγα χρόνια δὲν ἔμεινε οὔτ' ἓνα. Σπάνια γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τέτοια ἐπιτυχία, ἀλλὰ ὄχι κι' ἀνεξήγητη: εἶχε κινηθῆ ἡ περιέργεια τοῦ κοινοῦ πρὸς ἓνα «δόκιμον καὶ πεπειραμένον» συγγραφέα... δεκαεφτά μόλις χρονῶν! Σημειώστε πὼς δὲ στάθηκα στὸ πρῶτο μου ἐκεῖνο βιβλίον. Ὁ ἴδιος ἐκδότης μου τύπωσε ἀμέσως κατόπι τὰ μυθιστορήματα «Ἀνθρώπος τοῦ Κόσμου» καὶ «Νικόλαος Σιγαλός», κι' ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια βγήκε κι' ἡ νουβέλλα μου «Μητριὰ», ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν «Ἐστία», κι' ὁ Γεώργιος Κασδόνης, τὸ 1891, μοῦ τύπωσε τὰ «Στρατιωτικὰ Διηγήματα». Πέρασαν ὁμοῦς δέκα ὀκταετηρὰ χρόνια — κι' αὐτὸ εἶναι κάπως ἀνεξήγητο — γιὰ νὰ φανῆ νέο μου βιβλίον. Πραγματικῶς, μόλις τὸ 1901 βγήκε ἡ Πρώτη Σειρὰ τῶν «Διηγημάτων» μου. Ἀλλὰ κατόπι οἱ ἐκδόσεις μου ἦταν ἀδιάκοπες.

Κι' ὁμοῦς κανέν' ἀπὸ τὰ μεγάλα ποιήματά του δὲν εἶχε γράψῃ ἀκόμα, οὔτε βιβλίον εἶχε ἐκδώσει, — τὸ πρῶτο του στὴν Ἀθήνα, τὰ «Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου», τυπώθηκε τὸ 1886· ἦταν γνωστὸς μόνο ἀπ' ὅσα ἐδημοσίευσεν ἐδῶ κι' ἐκεῖ, καὶ προπάντων στὴν «Ἐστία». Νομίζω πὼς ἀπὸ τότε, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1886, δημοσιογραφοῦσε καὶ στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Κορομηλά. Πάντως δὲν εἶχε παντρευτῆ ἀκόμα, καί, ἐργένης, — οἱ ἄλλοι δυὸ εἶχαν ἐδῶ τις οἰκογενεῖς τους, — κρατοῦσε μιὰ κάμαρα στὴν ὁδὸ Σόλωνος, σ' ἓνα μικρὸ παλιὸ σπίτι ἀντικρὺ στὸν κήπο τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου, ὅπου ἦταν μιὰ βρύση καὶ μιὰ λεύκα. Ὁ Σταματέλλος τὸ ἤξερε, καὶ κάθε φορὰ πού περνούσαμε ἀπὸ τὴν ὁδὸ Σόλωνος, — ἐκεῖ κοντὰ ἦταν κι' οἱ δικές μας φοιτητικὲς κάμαρες, καὶ τὰ φοιτητικὰ ἐστιατόρια καὶ καφενεῖα ὅπου συχνάζαμε, — κοντοστεκόταν καὶ κοίταζε, μὴ φαινόταν ὁ ποιητὴς στὸ μικρὸ παράθυρο μὲ τᾶσπρα κουρτινάκια ἢ στὴν καφετιὰ ξώπορτα μὲ τὸ πέτρινο σκαλάκι. Καὶ ψιθύριζε: «Αὐτὸ τὸ δέντρο... αὐτὸ τὸ νερό... πόσο θὰ τὸν ἐμπνέουν!... Γωνιά γιὰ ποιητὴ». Κι' ἀλήθεια, ἡ Ἀθήνα, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, εἶχε ἀκόμα τέτοιες «γωνιές». Σήμερα, τὰ παλιὰ σπιτάκια ἔχουν γίνῃ πολυκατοικίες, οἱ βρύσες τῶν δρόμων ἔχουν στροφέψει, κι' ἂν διατηρεῖται ἀκόμα καμμιά λεύκα, σὰν αὐτὴ τῆς ὁδοῦ Σόλωνος, εἶναι σύμπτωση ἢ θαῦμα...

Καὶ τὰ χρόνια πέρασαν, χωρὶς νὰ ξιωθοῦμε νὰ γνωρίσουμε κι' ἀπὸ κοντὰ τοὺς νέους ποιητὲς πού θαυμάζαμε περισσότερο. Κάποτε ὁμοῦς μπῆκα κι' ἐγώ, μόνος ἀπὸ τὴν παλιὰ φοιτητικὴ παρέα, στὸν πολυπόθητο κύκλο τῆς «Ἐστίας». Ἦταν τότε πού, ἀπὸ τὸν Κασδόνη, πῆραν τὸ μεγάλο περιοδικὸ ὁ Νικόλαος Πολίτης κι' ὁ Γεώργιος Δροσίνης, καὶ τὸ ἀνακαίνισαν. Τὸ καλοκαίρι ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, τὸ χειμῶνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τοὺς ἔστελνα ἢ τοὺς πῆγαινα — τοὺς εἶχα γνωρίσει καὶ προσωπικὰ — διάφορα ἔργα μου, προπάντων διηγήματα, πού εὐχαρίστως γίνονταν δεκτά. Εἶχε δημοσιευθῆ ἢ «Μητριὰ» μου — τὸ πρῶτο μάλιστα πού μοῦ πληρώθηκε, γιατί τᾶλλα τὰ εἶχα δώσει χάρισμα — καὶ περίμενε τὴ σειρά τῆς, ἐγκεκριμένη, ἢ «Μαργαρίτα Στέφα». Κάθε Κυριακὴ πρωτὶ, οἱ συνεργάτες, ὅσοι ἦσαν

εἶμαστε στὴν Ἀθήνα, μαζευόμαστε στὸ γραφεῖο τῆς « Ἐστίας », ποὺ εἶχε μεταφερθῆ στὸ σπίτι τοῦ Δροσίνης, στὴν ὁδὸ Παροδεναγωγείου, — τῆ σημερινῆ Περμαζόγλου, — κι' ὁ Πολίτης μᾶς ἐκινόμιζε τοὺς λογαριασμούς, ἐνῶ ὁ Δροσίνης μᾶς ἔδινε « ἰδέες » γιὰ ἄρθρα. Ἐκεῖ λοιπὸν, στὸ σπίτι τοῦ Δροσίνης, μιὰ Κυριακὴ πρωτὶ, ἐγνώρισα — ἐπιτέλους! — καὶ τὸν Παλαμᾶ. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω πὼς ἡ συγκίνησή μου θάταν πολὺ μεγαλύτερη, ἂν ἔκανα τὴ γνωριμιὰ αὐτὴ πέντ' ἕξ ἡ χρόνια πρωτότερα. Πάντως καὶ τότε δὲ συγκινήθηκα λίγο μὲ τὴ θερμὴ χειραψία καὶ τὰ φιλοφρονητικὰ λόγια ποὺ ἀνταλλάξαμε, λιγιστὰ ὁμως, γιατί οὐτ' ἐγώ, οὐτε ὁ ποιητής, παραμιλούσαμε σὲ τέτοιες περιστάσεις. Ἔτσι γίναμε, ὄχι βέβαια φίλοι, — οὐ, ἀργήσαμε πολὺ γιὰ νὰ γίνουμε καὶ φίλοι, — ἀλλὰ τουλάχιστο γνώριμοι. Χαιρετιόμαστε καὶ μιλούσαμε ὅπου τύχαινε νὰ ἰδωθοῦμε, ὅπως ἓνα φεγγαρόλουστο βράδυ στὸ Νέο Φάληρο — τὸ θυμοῦμαι πολὺ ζωηρὰ — ὅπου κάναμε καὶ τὴν πρώτη μας συζήτηση πάνω σὲ κάποιο θέμα αισθητικὸ. Κι' ἦρθε τὸ σωτήριο ἔτος 1892. Εἶχα συμπληρώσει τὶς σπουδές μου στὸ Πανεπιστήμιο, — αὐτὸ θὰ πῆ ἀπλούστατα πὼς μοῦ φαίνονταν ἀρχετὰ γιὰ ἓνα λογοτέχνη ὅσα ἐπιστημονικὰ εἶχα μάθει, — κι' ἐπειδὴ δὲν ἦταν πιά ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ μένω τὸ χειμῶνα στὴν Ἀθήνα, καθόμουν στὴ Ζάκυνθο διαρκῶς, ἐνῶ ὡς τότε μόνο κάθε καλοκαίρι πήγαινα. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἔστειλα τὴ συνεργασία μου στὴν « Ἐστία » καὶ στὸ « Ἄστν », ποὺ στὸ μεταξύ ὁ Θέμος Ἄννινος κι' ὁ συνέταιρός του Δημήτριος Κακλαμᾶνος τὸ εἶχαν κάνει καθημερινὴ ἔφημερίδα, — μᾶλλον φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παρά πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ, — κι' ἀπὸ τὴν Ἀθήνα οἱ διαχειριστὲς μοῦ ἔστειλαν ταχτικά τὴν ἀμοιβή μου — χαρτονομίσματα σὲ γράμματα συστημένα, γιατί τότε ἀκόμα δὲν ὑπῆρχαν ταχυδρομικὲς ἐπιταγές. Συνέβηκε ὁμως νὰ μὲ χοριαστῆ ὁ Δροσίνης, ποὺ μετὰ τὴν ἀποχώρησή τοῦ Πολίτη εἶχε μείνει ὁ μόνος διευθυντὴς κι' ἐκδότης τῆς « Ἐστίας », γι' ἀρχισυντάκτη τοῦ περιοδικοῦ, καὶ μοῦ ἔγραψε ρωτώντας ἂν μπορούσα νὰ πάω. Καὶ γιατί ὄχι; Θὰ ἔγραφα σὲ κάθε φυλλάδιο τὴν « Ἀθηναϊκὴ Ἠχώ » μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἀντίλαλος, θὰ ἔγραφα ἀκόμα, ἀνω-

νύμως, τὰ λεγόμενα « ψιλὰ », — φιλολογικὴ χρονικά, εἰδήσεις, σχόλια, ἀλληλογραφία κτλ., — καὶ γιὰ τὰ ταχτικά αὐτά, θὰ μοῦ ἔδινε 150 δρ. τὸ μῆνα, χωριστὰ γιὰ τὰ ἔκτακτα, διηγήματα, μυθιστορήματα, ἄρθρα, ποὺ θὰ μοῦ τὸ πλήρωνε 10 δρ. τὴ σελίδα, ὅπως καὶ πρῶτα. Ἦταν λοιπὸν μιὰ βάση. Συγχρόνως ὁ Κακλαμᾶνος, ἀφοῦ θάμουν πιά στὴν Ἀθήνα, θὰ μ' ἔπαιρνε ταχτικὸ συντάκτη στὸ « Ἄστν », γιὰ ἓνα χρονογράφημα καθεμέρα καὶ μερικοὺς « παραγράφους », μὲ 250 δρ. τὸ μῆνα. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ 1892, ἐγκαταστάθηκα ὀριστικὰ στὴν πρωτεύουσα, καὶ κέρδιζα μὲ τὴν πέννα μου ἀπάνω ἀπὸ 500 δρ. τὸ μῆνα, ποὺ δὲν τὶς εἶχε τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ ἀγαπητὸς μου Ἐμμανουὴλ Λυκούδης, « οὐτε καλὰ - καλὰ ὁ πρωθυπουργός »!

Κι' ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς; ὁ μεγάλος κιόλα ποιητής, ποὺ εἶχ' ἐκδώσει τὸν ἴδιο χρόνον τὴν περίφημη συλλογὴ « Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου », καὶ, τρία χρόνια πρωτότερα, τὸν πανηγυρικὰ βραβευμένον « Ὑμνον εἰς τὴν Ἀθηναῖν »; Ἀμφιβάλλω ἂν ἐκέρδιζε τὰ μιστά μου. Γιατί δὲν εἶχε παρὰ ἓνα μισθὸ στὴν « Ἐφημερίδα » τοῦ Κορομηλά — κι' ἀργότερα στὸ « Ἐμπρός » τοῦ Καλαποθάκη — καὶ τὰ ἔκτακτα ἀπὸ τὴν ἔκτακτη συνεργασία του στὴν « Ἐστία » κι' ἄλλοῦ. Τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο, ποὺ τὸν ἀνακούφισε σημαντικὰ καὶ τὸν ἐξασφάλισε, δὲν τὴν πῆρε παρὰ ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Καὶ τώρα ποὺ τὰ συλλογιέμαι ὄλ' αὐτά, μοῦ ἔρχεται ἡ ἀπορία: ἦταν ὁ Δροσίνης χορεύστηκε ἀρχισυντάκτη στὸ περιοδικό του, γιατί δὲν πῆρε τὸν Παλαμᾶ, ποὺ τὸν εἶχε δίπλα του, παρὰ φώναξε μένα ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο; Ὅσο κι' ἂν ἐκτιμοῦσε κι' ἀγαποῦσε καὶ μένα ὁ Δροσίνης, μπορεῖ νὰ μὴν ἀγαποῦσε καὶ νὰ μὴν ἐκτιμοῦσε περισσότερο τὸν Παλαμᾶ, ποὺ καὶ πατριώτης του ἦταν, καὶ παλιὸς ἀδελφικός του φίλος, μὰ καὶ μεγάλος ποιητής, ὁ μεγαλύτερος ἀπ' τοὺς νέους, ποὺ πρῶτος ὁ διευθυντὴς τῆς « Ἐστίας », χωρὶς ἔχνος ἀντιζηλίας καὶ φθόνου, τὸ ἀναγνώριζε καὶ τὸ βροντοφωνοῦσε: Ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς! Ὁ Δροσίνης, γιὰ τὰ « ψιλὰ » τῆς « Ἐστίας », — ἐκεῖνα ποὺ ἔγραφε ὡς τότε ὁ Νικόλαος Πολίτης, — ἤθελε ὄχι ποιητὴ, καὶ μάλιστα μεγάλο, παρὰ πεζογράφου. Οὔτε τὸν Πολέμη θάπαιρνε ποτέ,

οὔτε τὸν Μαλακάση. Μόνο ὁ Μητσάκης θὰ τοῦ ἔκανε, ἂν ἦταν λιγότερο ἀσυμβίβαστος, κι' ὁ Καρκαβίτσας, ἂν ἦταν περισσότερο διαβασμένος. Ἀλλὰ ἡ περίπτωση ἐξηγεῖται κι' ἀπὸ κάτι γενικώτερα, σχεδὸν καθολικό. Στὰ νεότερα χρόνια — στὰ παλιὰ μπορεῖ νάταν ἀλλιῶτικα — οἱ πεζογράφοι, μὲ τὴν πέννα τους, περδίζουσαν πάντα περισσότερα ἀπὸ τοὺς ποιητές. Ἄν ἐξαιρέσουμε τοὺς ποιητές ποὺ γράφουν καὶ θεατρικὰ ἔργα μ' ἐπιτυχία, οἱ ἄλλοι, ποὺ περιορίζονται στὰ λυρικὰ, εἶναι ἀδύνατο νάποζοῦν ἂν δὲν κάνουν καὶ κάποια ἄλλη « βιοποριστικὴ » ἐργασία. Τὰ ἐκτενῆ πεζογραφήματα ἀμείβονται καλύτερα, στίς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ, ἀπὸ τὰ σύντομα ποιήματα, καὶ βιβλία μὲ διηγήματα καὶ μυθιστορήματα πουλιοῦνται πολὺ περισσότερο ἀπὸ τίς λυρικές συλλογές. Κι' ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ κανόνας, δὲν μποροῦσε νάποτελέσῃ ἐξαίρεση ὁ Παλαμᾶς, ὅσο ἐξαιρετικὸς κι' ἂν ἦταν. Ἄλλωστε κι' ἡ μεγάλη δόξα, ἐκείνη ποὺ « ἐξαργυρώνεται », ἄργησε νὰ τοῦ ἔρθῃ. Γιὰ πολλὰ χρόνια ὁ ποιητὴς τῆς « Ἀσάλευτης Ζωῆς » καὶ τοῦ « Δωδεκάλογου » ἦταν ὁ βαθύς, ὁ σκοτεινός, ὁ ἀκατάληπτος, καὶ φυσικὰ ὁ ἀπρόσιτος στὸ μεγάλο κοινό. Γιὰ νὰ τὸν γνωρίσῃ, νὰ τὸν ἀναγνωρίσῃ, νὰ τὸν καταλάβῃ, νὰ τὸν ἀγαπήσῃ κι' ὁ κόσμος, ὥστε νάγοράξῃ τὰ βιβλία του, χρειάστηκε πολλὴ ἐργασία, κι' ὄχι ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ τὸν ἴδιο, παρ' ἀπὸ τοὺς φίλους καὶ θαυμαστὲς του.

* *

Τὸν ξαναβρῆκα παντρεμμένο. Κατοικοῦσε μὲ τὴ γυναῖκα του καὶ τὰ παιδάκια του στὸ ἱστορικὸ πιά σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀρ. 2, στὸ μεσαῖο. Δὲν ξέρω πότε ἀκριβῶς ἔγινε ὁ γάμος του, ἀλλὰ, ὅπως μοῦ ἔλεγε ἀργότερα ἡ κυρία Παλαμᾶ, αὐτὴ μόνη τῆς τὸν ἔκαμε, γιατί, « ἂν περιμενε ἀπὸ τὸν Κωστῆ, δὲ θὰ γινόταν ποτέ ». Μαρία Βάλβη τὴν ἔλεγαν τὴν πολυαγαπημένη τοῦ ποιητῆ, κι' ἦταν μιὰ ἀπ' τίς τρεῖς νιόνυφες Μαρίες τοῦ κύκλου μας, τίς ὡραιότατες, ποὺ καθεμιά, στὸν τύπο τῆς, ἦταν τὸ τέλειο: Μαρία Φιλοσοφοπούλου - Πολίτη ἢ δεύτερη, καὶ Μαρία Κασσαβέτη - Δροσίνη ἢ τρίτη. Θυμοῦμαι τὸν Παλαμᾶ, ἐκείνο τὸν καιρὸ, νὰ σέρνῃ ἀπ' τὸ χέρι ἓνα χαριτωμένο

ἀγοράκι μὲ μποῦκλες, μαύρη βελουδένια μπλουζίτσα καὶ γαλάζια ζώνη: ἦταν ὁ Λέανδρός του. Ἀλλὰ εἶχε κι' ἓνα λίγο μεγαλύτερο κοριτσάκι, τὴ Ναυσικούλα, κι' ἀργότερα ἀπόχτησε ἀκόμα ἓνα ἀγοράκι, τὸ λιγόζωο καὶ πολὺκλαυστο Ἄλκη τοῦ « Τάφου ». Δὲ θυμοῦμαι τώρα πότε καὶ πῶς μπῆκα καὶ στὸ σπίτι τοῦ φίλου μου, ποὺ πρωτύτερα μόνο ἔξω καὶ στοῦ Δροσίνῃ τὸν συναντοῦσα. Θυμοῦμαι μόνο πῶς ἀπ' ὄλα τὰ σπίτια τῶν « λογίων » ὅπου ἐσύναξα, — τοῦ Εἰσηναίου Ἀσωπίου, τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου, τοῦ Δροσίνῃ, τοῦ Σουρῆ καὶ τῆς κυρίας Παρρέν, — στοῦ Παλαμᾶ βρισκόμουν καλύτερα. Χωρὶς νὰ τὸ καταλάβω κι' ἐγώ, βρέθηκα « τοῦ σπιτιοῦ του ». Γιὰτὶ ἔτσι λέει κι' ὁ ποιητὴς στὴ μελέτη ποὺ ἔγραψε γιὰ μένα στὰ « Παναθήναια », καὶ ποὺ τὴν ἔβαλε ὕστερα σὰν πρόλογο στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ « Κόκκινου Βλάχου ». Στὴν ἀρκετὰ περίεργη αὐτὴ μελέτη, ποὺ μὲ ζωγραφίζει ἀπὸ πολλὲς μεριές, ὁ Παλαμᾶς λέει πῶς, ὅσο συχνὰ κι' ἂν πῆγαινα στὸ σπίτι του, καὶ σ' ὅποιαν ὥρα, δὲν τὸν ἐνοχλοῦσα ποτέ, γιατί εἶχα τὸ σπάνιο χάρισμα νὰ τὸν ἀφίνω ἐλεύθερο σὰ νάταν μόνος: Ἄν ἤθελε, μιλοῦσε ἂν ἤθελε, σῶπαινε ἂν ἤθελε, διάβαζε ἂν ἤθελε, ἔγραφε... Ἄλλ' αὐτὰ εἶναι μόνο ὡραῖα λόγια, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα στὴ μελέτη ἐκείνη⁽¹⁾. Πολλὲς φορὲς κατάλαβα τὸν Παλαμᾶ νὰ ἐνοχλῆται, νὰ δυσφορῆ ἀπὸ τὴν παρουσίᾳ μου στὸ σπίτι του. Κι' ἂν ἐξακολουθοῦσα νὰ « κάνω τὸν κουτὸ » καὶ νὰ πηγαίνω, ἦταν μόνο γιατί τὸν ἀγαποῦσα κι' εἶχα ὅλη τὴν πεποίθηση πῶς, μὲ τὸν καιρὸ, θὰ τῷ βλεπε κι' ὁ ἴδιος. Ἐκεῖνο, ἀλήθεια, ποὺ ἔκανε τὸν Παλαμᾶ νὰ μὴ μὲ θεωρῆ ἀληθινό του φίλο, ἦταν ἡ φυσικὴ του καχυποψία. Ἐνόμιζε πῶς δὲν τὸν ἐκτιμοῦσα ὅσο ἔπρεπε, πῶς ὑπονόμενα τὴ δόξα του, ἴσως κι' ἀπὸ φθόνου.

(1) Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, θυμοῦμαι, ἔλεγε πῶς ὁ Παλαμᾶς « τὰ μασοῦσε » σὰ νὰ μὴν ἤθελε « νὰ τὰ πῆ καθαρά », οὔτε τὰ κακὰ, μὴ οὔτε καὶ τὰ καλὰ. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ Δηληγιάννης ἀπόφευγε νὰ χρίσῃ κάποιον ὡς ὑποψήφιο τοῦ κόμματος, κι' ὁ κόσμος, κάτω ἀπ' τὸ μπαλκόνι του, τοῦ ἐφώναζε: « Πές το, γέρο! πές το! » Κι' ὁ Παπαντωνίου ἐπρόσθετε: « Ἔτσι τώρα καὶ μεῖς πρέπει νὰ μαζευτοῦμε στὴν ὁδὸν Ἀσκληπιοῦ, κάτω ἀπ' τὰ μπαλκονάκια τοῦ Παλαμᾶ, καὶ νὰ τοῦ φωνάξουμε: Πές το, γέρο! πές το! »

κι' ἦταν στιγμὲς ποὺ βεβαιωνόταν γι' αὐτό, εἴτε ἀπὸ μιὰ φράση μου σ' ἓνα ἄρθρο, ποὺ τὴν παρεξηγοῦσε, εἴτε ἀπὸ μιὰ κριτικὴ μου γιὰ ἔργο του, ποὺ δὲν ἦταν ὅπως τὴν ἠθέλε, π. χ. γιὰ τὴν «Τρισυγγενή» ὅταν τυπώθηκε σὲ βιβλίο (1903). Ποτὲ βέβαια δὲ μοῦ παραπονέθηκε, ποτὲ δὲ μοῦ φανέρωσε τὴν αἰτία τῆς δυσφορίας του ἢ τῆς ἐχθρας. Μόνο μιὰ φορά — ὅπως θὰ διηγηθῶ παρακάτω μιλώντας γιὰ τοὺς ἑρωτές του — μοῦ ἔστειλε ἓνα κακὸ γράμμα, ποὺ μ' ἔκαμε νὰ μὴν ξαναπατήσω στὸ σπίτι του, παρ' ἄφοῦ, μετανιωμένος, μ' ἔκάλεσε ὁ ἴδιος. Ἄλλὰ ἐκεῖνο ποὺ περίμενα ἔγινε. Μιὰ περίσταση τοῦ ἔδειξε πόσο ἀληθινός του φίλος ἦμουν. Κι' ἀπὸ τότε — κάλλιο ἀργὰ παρά ποτὲ — ἡ χαρὰ του ἦταν νὰ με βλέπη καὶ στὸ σπίτι του. Μόνο ποὺ δὲν μπορούσα πιά νὰ πηγαίνω συχνὰ ὅπως πρῶτα, — ἀφότου μάλιστα ἄφησε τὸ ἱστορικὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ, στὸ καινούργιο του δὲν πῆγα οὔτε μιὰ φορά, — ἀλλὰ δὲν ἄφηνε εὐκαιρία χωρὶς νὰ μοῦ γράψῃ ἓνα θερμὸ γράμμα, πότε συγχαρητήριο, πότε συλλυπητήριο, καὶ σὰν Ἀκαδημαϊκός, ὁ Παλαμᾶς προετοίμασε τὴν εἴσοδό μου στὴν Ἀκαδημία, γράφοντας μιὰν ἐνθουσιωδέστατη «ἐκθεση» γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ μου ἔργο. Τίποτα πιά δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ δείχνῃ ὅλη τὴν ἐχτίμηση ποὺ μοῦ εἶχ' ἐξαρχῆς. Θυμοῦμαι καὶ τοῦτο, πῶς τιμητικὸ γιὰ μένα ἀπ' ὅλα: Κάποτε, τὰ τελευταῖα χρόνια, ὁ πρῶν πολέμιος καὶ κατόπι θαυμαστῆς «Νουμᾶς» ἔγραψε: «Ὅ,τι εἶναι στὴν ποίηση ὁ Παλαμᾶς, εἶναι στὴν Πεζογραφία ὁ Ζενόπουλος». Στενοχωρήθηκα, γιατί ἐνόμισα πὼς αὐτὸ δὲ θάρρεσε τοῦ Παλαμᾶ. Κι' ὅταν τὸν εἶδα, τοῦ εἶπα: «Δὲν παραδέχομαι αὐτὸ ποὺ ἔγραψε γιὰ μᾶς τοὺς δυὸ ὁ Ταγκόπουλος στὸ περασμένο φύλλο τοῦ «Νουμᾶ». «Ἐγὼ ὅμως τὸ παραδέχομαι, μοῦ ἀποκρίθηκε. Καὶ τὸ εἶδα μάλιστα πρὶν τυπωθῆ.» Ἐπρεπε νὰ τὸ ὑποθέσω. Ἦταν δυνατό νὰ γράψῃ τέτοιο πρᾶγμα ὁ Ταγκόπουλος στὸ «Νουμᾶ», τὸ «ἐπίσημο ὄργανο» τοῦ Παλαμᾶ, ἂν δὲν εἶχε τὴν ἔγκριση καὶ τὴν ἀδεία του;

Ἄλλ' ἄς γυρίσουμε στὸ ἱστορικὸ σπίτι, γιὰ νὰ ἰδοῦμε τὸ συγγενικὸ καὶ τὸ φιλικὸ περίγυρο τοῦ ποιητῆ. Ἀπὸ τὴν ξύπορτα τοῦ δρόμου, ἀνοιχτὴ πάντα, — ἦταν

κοινὴ γιὰ τὸ ἰσόγειο καὶ τὸ πάνω πάτωμα, — ἔμπαινες σὲ μιὰ στενόμακρη αὐλὴ, ἀνέβαινες μιὰν ἐξωτερικὴ πέτρινη σκάλα, καὶ βρισκόσουν μπροστὰ σὲ μιὰν ἀπλὴ μικρὴ πόρτα, πάντα σχεδὸν κλειστὴ. Χτυποῦσες ἓνα μικρὸ μπατταδοῦρο, — αὐτὸν θυμοῦμαι, ὄχι κουμπὶ ἠλεκτρικοῦ κουδουνιοῦ, — καὶ συνήθως σοῦ ἀνοίγε μιὰ μικρὴ ὑπηρέτρια. Κάποτε ὅμως κι' ἡ κυρία Παλαμᾶ ἢ ἴδια, ἢ ἔν' ἀπὸ τὰ παιδιά. Πρῶτα ἓνας συνηθισμένος διάδρομος, μὲ μιὰ πόρτα ἀριστερὰ καὶ δυὸ δεξιὰ, ποὺ παρακάτω ἀνοίγόταν, πλάταινε, ἔστριβε, καὶ σχηματίζε ἓνα εἶδος χῶλλ. Στὸ χῶλλ αὐτό, ἀρκετὰ μεγάλο, γευματίζε καὶ δειπνοῦσε ἡ οἰκογένεια, ἐργαζόταν ἢ κυρία Παλαμᾶ, καὶ γύρω της, στὸ ἴδιο τραπέζι, μελετοῦσαν τὰ παιδιά. Τὸ βράδυ ὅμως τῶν δεξιῶσεων, καὶ τὸ χῶλλ αὐτὸ γινόταν «σαλόνι». Τὰ πρῶτα χρόνια, τὸ ἀριστερὸ δωμάτιο μὲ τὰ δυὸ παράθυρα πρὸς τὴν αὐλὴ — μεσημβρινὸ καὶ δυτικὸ — ἦταν τὸ γραφεῖο - σαλόνι τοῦ ποιητῆ, καὶ τὸ δεξιὰ πρῶτο δωμάτιο, μὲ δυὸ παράθυρα κι' αὐτό, — μεσημβρινὸ πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ ἀνατολικὸ πρὸς τὸ δρόμο, — ἦταν ἡ κρεβατοκάμαρά του. Ἀργότερα ἔγινε ἀμοιβαία μετάθεση, καί, γιὰ νὰ ἰδῆς τὸν Παλαμᾶ, ἔπρεπε νὰ χτυπήσῃς τὴν πρῶτη δεξιὰ πόρτα τοῦ διαδρόμου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς τὰ τελευταῖα χρόνια αὐτὴ ἀνοίγε πολὺ πῶς δύσκολα παρά ἢ ἀντικρυνή της τὰ πρῶτα, ποὺ τὸν περισσότερο κιόλα καιρὸ ἔμενε κι' δλάνοιχτη. Κι' ἀκόμα, ἡ γραφικὴ ἀκαταστασία τῶν χαρτιῶν, τῶν περιοδικῶν, τῶν βιβλίων, — ποὺ πολλὰ σχηματίζαν στοῖβες καὶ σωροὺς στὰ τραπέζια, στὸ ντιβάνι, ἀκόμα καὶ στὸ πάτωμα, γιατί δὲν ὑπῆρχε πιά τόπος στὰ ράφια, — στὸ δεύτερο αὐτὸ γραφεῖο ἦταν πολὺ μεγαλύτερη παρὰ στὸ πρῶτο. Τώρα βέβαια ὁ ποιητῆς ἦταν ἀσύγκριτα πῶς ἐνδοξός ἀλλὰ τί τὰ θέλετε, μοῦ φαίνεται πὼς τότε ἦταν ἀσύγκριτα πῶς εὐτυχής. Κι' ἀκόμα πῶς εὐτυχής, χωρὶς ἄλλο, θάταν στὸ πρῶτο του σπίτι, ὅπου ἐγὼ δὲν τὸν εἶδα ποτέ. Ἄν δὲν κάνω λάθος, τὸ σπίτι αὐτό, ποὺ τῶπιασε μόλις παντρεύτηκε, βρισκόταν στὴν ὁδὸ Πινακωτῶν, τὴν κατοπινὴ Χαριλάου Τρικούπη, λίγο πῶς ψηλὰ ἀπὸ τὴν κάθετη ὁδὸ Σόλωνος. Ἄλλὰ δὲν ἔμεινε πολὺ: μὲ ἀπερίγραπτη φρίκη, ἢ νιόπαντρη κυρία Παλαμᾶ ἀνακάλυψε πὼς τὸ

κάτω πάτωμα ἦταν κρυφὸς «οἶκος ἀνοχῆς». Κι' ὅπου φύγη - φύγη...

Τὴν οἰκογένεια, καθὼς εἶπαμε, τὴν ἀποτελοῦσαν τὸ ἀντρόγγυνο καὶ τὰ παιδιὰ, μόνον δυό, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ μικρότερου, τοῦ Ἄλκη (1898). Συγγενεῖς τους ἀπὸ τὸν πατέρα, δὲν ἔβλεπα παρὰ μόνον τὸν ἀδελφὸ του, τὸν Χρηστάκη Παλαμᾶ, πού γύριζε στὶς ἐπαρχίες σὰ νομάρχης, ἀλλὰ συχνὰ βρισκόταν καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἦταν ἕνας μεσόκοπος με μπαρμπετόνια καὶ με γυαλιὰ, πολὺ διαφορετικὸς τύπος ἀπὸ τὸν ποιητὴ, ἂν καὶ τοῦ ἔμοιαζε λίγο στὸ πρόσωπο, — ἡ Ναυσικᾶ ἴσως ἔμοιαζε περισσότερο τοῦ θεοῦ - Χρηστάκη, — εὐχάριστος ἄνθρωπος καὶ γλυκομίλητος. Συγγενεῖς τους ὅμως ἀπὸ τὴ μητέρα, πού κι' αὐτὴ καταγόταν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, ἐγνώρισα στὸ σπίτι ἀρκετούς: τὸν ἀδελφὸ τῆς Πανταλέοντα Βάλβη, ἀξιωματικὸ τῆς χωροφυλακῆς, καὶ τὴ γυναῖκα του, πού εἶχαν κι' ἕνα ὠραιότατο κορίτσι, — κάποτε, νομίζω, γιὰ ἕνα φεγγάρι, ἡ δ. Βάλβη βγῆκε καὶ στὸ θέατρο, — καὶ τὴν ἀδελφή της, τὴν Ὀλγα Βάλβη, μιὰ αἰθέρια κόρη, ἀληθινὴ νεράιδα, — καθόταν μάλιστα καὶ στὸ Φάληρο, — πού ὅλοι οἱ τότε νεαροὶ τῆς παρέας τῆς κάναμε κόρτε κι' ἐλπίζαμε νὰ διαλέξῃ κανέναν ἀπὸ μᾶς, ὅσπου μᾶς τὴν πῆρε ἄλλος, ξένος, ὁ Βατικιώτης. Ἀλλὰ κι' αὐτὸς σὲ λίγο ἔγινε καλὸς μας φίλος, καὶ με μεγάλη μας εὐχαρίστηση τὸν βλέπαμε συχνὰ στὸ σπίτι τοῦ ποιητῆ σὰν ἄντρα τῆς γυναικαδέλφης του Ὀλγας. Ἦταν ἀκόμα δυὸ μεγαλοκοπέλλες, δεσποινίδες Βάλβη, ξαδέλφες τῆς κυρίας Παλαμᾶ, συμπαθητικώτατες Λιγοπρόσωπος λοιπὸν ἦταν ὁ συγγενικὸς περιγυρος. Ἀλλὰ κι' οἱ φίλοι τῆς οἰκογένειας — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λογίους — δὲν ἦταν περισσότεροι. Θυμοῦμαι τὸν Μ. Στελλάκη, ἀδελφὸ τοῦ περιφημοῦ δικαστικοῦ Ξενοφώντα, πού καθόταν στὸ ἰσόγειο τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ τῆ δ. Εἰρηνοῦλα Νικολαΐδη, ἀδελφὴ τῆς σπιτονοικοκυρᾶς κυρίας Ὁρλώφ, πού καθόταν στὸ ἀπάνω κι' εἶχε καὶ δυὸ κόρες συνομήλικες τῆς Ναυσικᾶς τὸν ἄντρα τῆς κυρίας Παρρέν, τὸν ὠραῖο Ζάν, — ἡ κυρία Παρρέν ἦταν ἀπὸ τοὺς λογίους, — τὴν ἀδελφὴ τῆς Ἀθηνᾶ, τὴν κατοπινὴ κυρία Μοντούρη, τὶς ἀδελφές Στάμπα καὶ τὴν κυρία Πολιτάκη, ἀπὸ τὸν κύκλο ἐπίσης τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν». Ἀλλὰ ἡ Εἰρη-

νοῦλα Νικολαΐδη, ἡ γνωστότατη κατόπι ἀπὸ τὴ δράση της στὸ Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων, ἦταν ἡ πιὸ οἰκεία ἀπ' ὅλες κι' ἀπὸ ὅλους. Ἀφοσιωμένη ἀληθινὰ στὸν ποιητὴ καὶ στὴν οἰκογένειά του, δὲν ἔλειπε μέρα ἀπὸ τὸ σπίτι, — ἂν δὲν κατέβαινε τὸ πρωί, θὰ κατέβαινε τἀπόγευμα ἢ τὸ βράδυ, — καὶ σὲ κάθε περίσταση, χαρούμενη ἢ θλιβερή, βρισκόταν, πού λένε, «στὰ μέσα καὶ στὰ ἔξω». Ὁ Παλαμᾶς τὴν ὑπεραγαποῦσε καταλάβαινα μάλιστα πὼς τὴν εἶχε συνηθίσει τόσο πολὺ, ὥστε δὲν μπορούσε νὰ κάμῃ χωρὶς αὐτήν. Καὶ βέβαια ἀπὸ νᾶξι, ἀπὸ καμάρι, ἔκανε καμμιά φορὰ πὼς τὸν ἐνοχλοῦσε. «Ὁχι ἀδελφέ, ἔλεγε στὴ γυναῖκα του, βαρέθηκα! Μὰ τί εἶν' αὐτὸ πού πάθαμε μεῖς; Ἀνάσταση χωρὶς Εἰρηνοῦλα δὲν μπορούμε νὰ κάμουμε, οὔτε Χριστοῦγεννα, οὔτε Πρωτοχρονιά, οὔτε τίποτα! Αἰωνίως ἡ Εἰρηνοῦλα!» Κι' ἡ κυρία Παλαμᾶ γελοῦσε. Γιατὶ ἤξερε καλὰ τί ἐσήμαινε ἡ γρίνια τοῦ ἀντρός της... (')

Ὅσο γιὰ τοὺς λογίους πού ἐσύχναζαν στοῦ Παλαμᾶ, ἦταν πάρα πολλοί, πάντα ὅμως λιγότεροι ἀπὸ ἐκείνους πού ἐσύχναζαν στοῦ Σουρῆ. Γιατὶ αὐτὰ τὰ δυὸ ἦταν τὰ κυριότερα «φιλολογικὰ σαλόνια» τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς τοῦ Σουρῆ ἦταν κάπως δημοκρατικώτερο, καὶ τοῦ Παλαμᾶ ἀριστοκρατικώτερο, ἐκλεκτικώτερο, ἢ, νὰ ποῦμε καλύτερα, οἱ θαμῶνες τοῦ πρώτου οὔτε λόγιοι ἦταν ὅλοι, οὔτε ὁμοῖδεᾶτες, — σύχναζαν κι' ἄνθρωποι τοῦ κόσμου, ἀνακατεύονταν καὶ δημοτικιστὲς με γλωσσαμύντορες, — ἐνῶ τοῦ δεύτερου, ἐκτὸς ἀπὸ

(') Κάποτε ὁ Κώστας Χατζόπουλος, βρισκόμενος στὸ Μόναχο, σοφίστηκε νὰ μᾶς παίξῃ μιὰ χοντρή φάρσα, νὰ μᾶς κάμῃ τὸν τρελλό. Μᾶς ἔστειλε λοιπὸν ἀσυνάρτητα, ἐξωφρενικὰ γράμματα, καὶ στὴν Εἰρηνοῦλα ἐκτενέστατα καὶ θερμότητα... ἐρωτικά. Τοῦ Παλαμᾶ τοῦ κακοφάνηκε. Τὸ βρῆκε πολὺ ἄσχημο, πολὺ ἄπρεπο παιχνίδι, εἰς βάρος ἐνὸς κοριτσιοῦ σὰν τὴν Εἰρηνοῦλα. Μᾶς ἔλεγε συχνὰ: «Ἄνθρωπος πού κάνει τὸν τρελλό, δὲν μπορεί παρὰ νὰ εἶναι λιγάκι». Κι' ὅταν ὁ Χατζόπουλος γύρισε στὴν Ἀθήνα, ὁ ποιητὴς τοῦ ἔκαμε πολὺ κακὴ ὑποδοχή. Τοῦ τὸν παρουσίασε ὁ Νιρβάνας — τὸ διηγεῖται κάπου ὁ ἴδιος — λέγοντάς του: «Ἴδου ὁ Χατζόπουλος πού θεραπεύθηκε πιά». Κι' ὁ Παλαμᾶς, ψυχρὰ καὶ χωρίς νὰ τοῦ δῖνῃ τὸ χέρι: «Ἄ, ὄχι! γιὰ μένα εἶναι καὶ θὰ εἶναι πάντα τρελλός!» Δὲν τοῦ συγχωροῦσε, βλέπετε, τὴν ἀσέβειά του πρὸς τὴν Εἰρηνοῦλα.

τοὺς μετρημένους φίλους, οἱ ἄλλοι ὅλοι ἦταν λόγιοι, κυρίως λογοτέχνες, κι' ἀπάνω κάτω τῆς ἴδιας Σχολῆς. Ποτέ, ἀξαφνα, δὲ θὰ πατοῦσαν στοῦ Σουρῆ ὁ Κώστας Χατζόπουλος ἢ ὁ Γιάννης Καμπύσης· τί κοινὸν εἶχαν αὐτοὶ μὲ τὸ «στιχουργό», ὅπως τὸν ἔλεγαν, τοῦ «Ρωμηοῦ». Στοῦ Παλαμᾶ ὅμως, ἕναν καιρὸ, ἦταν τακτικοί. Ποτέ, πάλι, δὲ θὰ πατοῦσαν στοῦ Παλαμᾶ ὁ Ι. Μ. Δαμβέρογης ἢ ὁ Μπάμπης Ἄννινος ἢ ὁ Γιάννης Πολέμης, πού ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ὁ ποιητὴς τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἀθηνᾶν» κατάντησε «ἀρχιμαλλιαρός», δὲν ἠθελαν οὔτε νὰ τὸν ἀκοῦνε στοῦ Σουρῆ ὅμως πῆγαιναν κάθε βράδυ, κι' ὅταν δὲ συζητοῦσαν μὲ τοὺς τυχρὸν ἀντίθετους γιὰ τὴ γλῶσσα, ἐπαιζαν μᾶλλον ἢ πόκερ, ἢ μᾶλλον ἢ κυρία Σουρῆ σφίσηκε τὸ πολὺ ἢ λίγο σ' ὅλους ἀγαπητὸ χαρτοπαίγνιο, γιὰ νὰ μὴ συζητοῦν «κι' ἐξάπτεται ὁ Γιώργος». (Πραγματικῶς, ἕνα βράδυ, πάνω στὴ συζήτηση, ὁ «στιχουργός» τοῦ «Ρωμηοῦ» ἐφώνησε: «Μωρ' ἐμένα θὰ μοῦ μάθουν τώρα τὴ γλῶσσα ὁ Ψυχάρης κι' ὁ Παλαμᾶς;!» καὶ χτύπησε τόσο δυνατὰ τὸ τραπέζι, πού κόντευε νὰ σπάσῃ τὸ κοκκαλιάρικο χέρι του.) Στοῦ Παλαμᾶ δὲν ἤξεραν τί θὰ πῆ τράπουλα· κι' ἂν ἔβλεπε κανένας τὸν ποιητὴ νὰ παίξῃ, ἔστω καὶ κοντσίνα, δὲ θὰ ἐπίστευε τὰ μάτια του, ὅπως κι' ἂν τὸν ἔβλεπε νὰ χορεύῃ. Ἦταν ὅμως καὶ μερικοὶ «ἀμφίβιοι», πού συχνάζαν καὶ στὰ δυὸ σαλόνια, — ἕναν καιρὸ στοῦ ἕνα, ἕναν καιρὸ στοῦ ἄλλο, — ὅπως ὁ Ἄντρεϋς Καρκαβίτσας, ὁ Μίλτος Μαλακάσης κι' ἐγώ. Ἀπὸ τοὺς χρωματισμένους, τοὺς φανατικούς καὶ τοὺς τακτικούς τοῦ Παλαμᾶ, θυμοῦμαι ἀκόμα τὸν Γιάννη Γρυπάρη, τὸν Γιάννη Βλαχογιάννη καὶ τὸν Στέφανο Μαρτζώκη (νάποτε ὁ τελευταῖος φαντάστηκε πὼς ὁ Παλαμᾶς δὲν τὸν ἐκτιμοῦσε ὅσο ἔπρεπε, καὶ δὲν ξαναπάτησε, μεταπηδώντας ἀπότομα στὶς τάξεις τῶν ἐχθρῶν). Ὅσο γιὰ τὸ Γεώργιο Δροσίνη, πού θὰ περίμενε κανένας νὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς τακτικούς, δὲν τὸν εἶδα βράδυ στοῦ Παλαμᾶ οὔτε μιὰ φορὰ, ἐνῶ στοῦ Σουρῆ κάποτε τὸν εἶδα. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι παράξενο, πρῶτο γιατί ὁ ἀδελφικὸς φίλος περνοῦσε συνήθως τὰ βράδια στοῦ σπίτι του, καὶ δεύτερο γιατί μὲ τὸν Παλαμᾶ βλέπονταν καὶ τάλεγαν κάθε ἀπόγευμα στοῦ κατὰ-

στημα τοῦ «Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων», τὸ ἴδρυμα τοῦ Βικέλα πού βρισκόταν ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται καὶ σήμερα, δηλαδὴ δυὸ βήματα ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς οἴκου Ἀσκληπιοῦ⁽¹⁾.

Οἱ συγκεντρώσεις αὐτὲς στοῦ «φιλολογικὸ σαλόνι» τοῦ Παλαμᾶ — ὅπως δὲ καὶ στοῦ Σουρῆ — ἦταν καθεβραδυνὲς καὶ, φυσικά, ἀνεπίσημες. Μόνο ἐκτάκτως γινόταν καμμιά πιὸ ἐπίσημη, — σὲ γιορτὴ ἢ ἄλλη εὐκαιρία, — μὲ προσκλήσεις, προφορικὲς πάντα, καὶ μ' ἕνα τραταμέντο παραπάνω, σπιτικὸ γλύκισμα, χαλβᾶ ἢ παγωτό. Πῆγαιναν τότε κι' οἱ συγγενεῖς, κι' οἱ φίλοι, καὶ πρῶτα πρῶτα ἢ κυρία Παρρὲν μὲ τὸν κύκλο τῆς — ἄλλωστε τὸ σαλόνι τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν» ἦταν τὸ μόνο πού καταδεχόταν κάπου-κάπου ὁ ποιητὴς — κι' ὀλίγη ἢ οἰκογένεια τοῦ ἐπάνω, ἐνῶ τὶς κοινὲς βραδυνὲς δὲν κατέβαινε παρὰ μόνο ἢ ἀπαραιτήτη Εἰρηνούλα. Περιστὸ νὰ πῶ πὼς τὶς κοινὲς αὐτὲς βραδυνὲς περνούσαμε καλύτερα, ὠραιότερα, φιλολογικότερα, πνευματικότερα. Γιατί μόνο ὅταν ἤμαστε ἐμεῖς κι' ἐμεῖς, «μεταξὺ μας», μπορούσαμε νὰ μι-

(1) Ὅσο ἦταν στὴν Ἀθήνα, συχνάζαν στοῦ Παλαμᾶ κι' οἱ φίλοι μας ξένοι νεοελληνιστῆς, ὁ γερμανὸς Κάρολος Δεΐτριχ, — τὸ «Καρολάκι», ὅπως τὸν ἔλεγε ὁ Χατζόπουλος, — κι' ὁ ὀλλανδὸς Χέσσελιγκ, πού σὲ λίγο ἔγιναν κι' οἱ δυὸ καθηγητῆς σὲ Πανεπιστήμια τῶν παιριδίων τους, καὶ συντέλεσαν πολὺ, μὲ μεταφράσεις ἔργων, μελέτες, Ἱστορίες κλπ., ἀληθινοὶ φιλέλληνες, νὰ γνωριστῆ καὶ παραέξω ἢ Νεοελληνικῆ Λογοτεχνία. (Ἦταν βέβαια κι' ὁ Περγὸ ἀπὸ τοὺς πρῶτους, πού συχνὰ ἐρχόταν καὶ στὴν Ἀθήνα, καὶ μιλοῦσε τὰ ἑλληνικά μὲ προφορὰ σὰ Ρωμῶς· ἀλλ' αὐτὸν δὲ θυμοῦμαι νὰ τὸν εἶδα ποτὲ στοῦ Παλαμᾶ.) Ἡ διασκέδαση τοῦ πειραχτήριου ἐκείνου, τοῦ Χατζόπουλου, ἦταν, ὅταν ρωτοῦσαν τί ἐσήμαινε καμμιά ἀγνωστὴ τους λέξη τῆς δημοτικῆς, νὰ τοὺς λέγῃ ἀλλ' ἀντ' ἄλλων, καὶ νὰ ξεκαρδιζεταὶ ἀπὸ τὰ γέλια ὅταν τοὺς ἔβλεπε νὰ τὴν καταγράφουν στὰ σημειωματάριά τους μὲ ψεύτικη σημασία (καταπιόντας = βόθρος, κατοικεῖδι = ἀμασχαλη, κι' ἕνα σωρὸ τέτοια ἀφάνταστα καὶ κάποτε σκαμπρόζικα), ὥσπου ὁ Παλαμᾶς, στοῦ τέλος, — γιατί διασκέδαζε κι' αὐτός, — τοὺς ἔλεγε τὶς ἀληθινὲς σημασίες. Γελούσαμε καὶ μὲ τὰ λάθη πού ἔκαναν κάπου-κάπου οἱ ἴδιοι στὰ ἑλληνικά, ὅπως ἕνα χειμωνιάτικο βράδυ, ὁ Χέσσελιγκ, πού εἶπε πὼς εἶχαν ἀνεβῆ στοῦ Λυκαβηττοῦ κι' ὅταν ἡ κυρία Παλαμᾶ τὸν ρώτησε: «Μὰ δὲν ἐκρουώνατε;», τῆς ἀποκρίθηκε: «Εἶχαμεν τὸν ἐπανωφόριον!» Αὐτὸ τὸ Νῆ ἔμεινε στὸν κύκλο μας ἱστορικόν.

λοῦμε καὶ νὰ συζητοῦμε ἐλεύθερα, ἢ νὰ διαβάζουμε δυνατὰ τὰ τελευταῖα ἀνέκδοτά μας ἔργα — ἓνα ποίημα, ἓνα διήγημα, ἓνα κεφάλαιο ἀπὸ μυθιστόρημα, μιὰ σκηνὴ ἀπὸ δράμα. Ἄν ὁ Στέφανος Μαρτζώκης δὲν εἶχε κιμμιὰ δυσκολία νὰ παγγέλλῃ καὶ μπροστὰ σὲ «ξένους» ἢ «βίβλους» — ἀπεναντίας, ἐνθουρανόταν πολὺ ὅταν, μαζί μὲ τὴν κυρία Παρρέν, ἔρχονταν κι' οἱ ἀδελφές Στάμπα⁽¹⁾, — ὁ Παλαμᾶς μᾶς βασάνιζε μὲ τὰ νάζια τοῦ ὡς νὰποφασίσῃ νὰ διαβάσῃ ἢ νὰπαγγεῖλῃ κατὶ καινούργιο δικό του. Ὅσο γιὰ μένα, στὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ, καὶ σὲ στενότερο ἐννοεῖται κύκλο, ἐδιάβασα δυὸ ἀπ' τὰ πρῶτα μου θεατρικὰ ἔργα: τὴν «Κωμῳδία τοῦ Θανάτου» καὶ τὸ «Μυστικὸ τῆς Κοντέσσας Βαλέραινας». Τὸ δεύτερο τοῦτο παίχτηκε τὸν ἴδιο χρόνο ἀπὸ τὸν Χρηστομᾶνο στὴ «Νέα Σκηνή» ἢ «Κωμῳδία τοῦ Θανάτου», πολὺ τολμηρὴ σάτυρα, δὲν παίχτηκε, οὔτε δημοσιεύθηκε ποτέ, καὶ μάλιστα, στὴ μάταιη περιοδεία πού ἔκαμε στὰ διάφορα θέατρα, σκάλωσε, χάθηκε καὶ τὸ χειρόγραφο, ὥστε ἀπὸ τὸ

(1) Τὴ μεγαλύτερη τὴν ἔλεγαν Ὑπατία κι' ἦταν δασκάλισσα. Κατόπι μάλιστα πῆγε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ διορίστηκε διευθύντρια τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνικοῦ Παρθενωγωγείου. Ὁ Παλαμᾶς διηγόταν πὸς ὅταν τῆς τὸν πρωτοπαρουσίασαν κάποιου καὶ τῆς εἶπαν πὸς γράφει ποιήματα, μὲ ζοηρότατο ἐνδιαφέρον τὸν ρώτησε: «Καὶ τὸ ψευδώνυμό σας; Τί ψευδώνυμο ἔχετε;» Κι' ὁ ποιητής, μὲ χαμόγελο συγκαταβατικοῦ οἴκτου, ἐπρόσθετε: «Ἐνόμιζε πὸς γιὰ νὰ γράφῃ κανένας, πρέπει ἀφεύκτως νάχῃ ψευδώνυμο, ὅπως τὰ παιδιὰ στὴ *Διάπλασι τῶν Παιδῶν*!» — Ἡ μικρότερη, πού δὲ θυμοῦμαι πιά τὸνομά της, οὔτε ξέρω τί ἔκανε, ἦταν μιὰ νόστιμη μεγαλοκοπέλλα, πού ἔμπνευσε στὸ Στέφανο Μαρτζώκη ἓνα ὄψιμο αἰσθηματάκι καὶ κάμποσα ἐρωτικὰ ποιήματα. Τὸ αἰσθηματάκι αὐτὸ τοῦ ζακυνθινοῦ ποιητῆ, πού γρήγορα ἔγινε γνωστὸ στὸν κύκλο καὶ προκαλοῦσε διάφορα πειράγματα, ἔφερε σὲ μεγάλη ἀμηχανία τὴν καλὴ κοπέλλα, πού δὲν ἐγλύτωσε παρά ὅταν ὁ Μαρτζώκης δυσωρεστήθηκε μὲ τὸν Παλαμᾶ καὶ δὲν ξαναπάτησε στὸ σπίτι του. Καθὼς εἶπαμε, ἡ δυσωρεσκεία αὐτῆ τοῦ Μαρτζώκη προῆλθε ἀπὸ τὴν ἰδέα πὸς ὁ Παλαμᾶς δὲν ἐκτιμοῦσε τὴν ποιήσῃ του, καὶ τοῦτο τὸ συμπέρανε γιατί, ἐνῶ ἔβρισκε ἐπαινετικά λόγια γιὰ κάθε ποίημα πού ἀπαγγελλόταν στὸ σαλόνι του, ὕστερ' ἀπὸ κάθε ἀπαγγελία τοῦ Μαρτζώκη, καὶ μόνον αὐτοῦ, ὁ οἰκοδεσπότης ἔσκυβε τὸ κεφάλι του κι' ἔφερε τὸ χέρι στὸ στήθος σὰ νὰ χαιρετοῦσε. ἀλλὰ χωρὶς νὰ προφέρῃ λέξη!

νεανικό μου αὐτὸ ἔργο δὲ μένει παρὰ μιὰ «εὐφημος μνεία» πού τοῦ κάνει κάπου ὁ Παλαμᾶς.

* *

Σύμφωνοι «κατ' ἀρχὴν» σ' ὄλο τὰ μεγάλα ζητήματα, στὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ δὲ συζητούσαμε παρὰ μικροζητήματα, παραφράδες, νὰ ποῦμε, καὶ λεπτομέρειες. Κάποτε βέβαια κι' αὐτὰ μᾶς ἀναβαν, μᾶς θύμωναν, μᾶς χώριζαν ἀλλὰ ὄχι ὅσο ἐκεῖνα πού συζητοῦσαν οἱ καθ'αυτὸ «ἀντίθετοι», π.χ. στὸ σαλόνι τοῦ Σουρῆ, ὅταν τύχαινε νὰ βρεθοῦν μαζί ὁ Δαμβέργης κι' ὁ Κακλαμᾶνος, ἢ ὁ Ἄννινος κι' ὁ Καρκαβίτσας. Σὲ μᾶς, ἄξαφνα, ποτὲ δὲ θὰ γεννιόταν ζήτημα ἂν μεγαλύτερος ἐθνικὸς ποιητῆς εἶναι ὁ Παράσχος ἢ ὁ Σολωμός, ἂν ἡ ἀληθινὴ γλῶσσα εἶναι ἡ καθαρεύουσα ἢ ἡ δημοτικὴ, ἂν ὁ Ψυχάρης σημείωνε μιὰ πρόοδο ἢ μιὰ ἀρχὴ παρακμῆς. Παρ' ὄλες τίς «ἐπὶ μέρει» ἀντιγνωμίες, ἐκεῖνο πού μᾶς ἔνωνε καὶ μᾶς ἀδελφώνει ἦταν ὁ Δημοτικισμός. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, ὅλα τᾶλλα — σχολές, τεχνιστροπίες, ρεαλισμοί, συμβολισμοί — ἦταν ζητήματα δευτερεύοντα, ἐνῶ σήμερα, πού ζήτημα Δημοτικισμοῦ μετιξὺ τῶν λογοτεχνῶν δὲν ὑπάρχει πιά, — ἐμεῖς τὸ λύσαμε, στὴν ἐποχὴ μας, — πρωτεύοντα ἔγιναν ἐκεῖνα: ἡ ἀγνή ποίηση, ὁ συρρεαλισμός, ὁ κοσμοπολιτισμός, ἡ φωνητικὴ γραφή, ἡ κατάργηση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων, καὶ καθ'ἑξῆς. Τέτοια σήμερα χωρίζουν τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους σὲ ἀλληλομαχόμενα στρατόπεδα καὶ προκαλοῦν καταδιώξεις καὶ τιμωρίες. Ἄν π.χ. ὁ καθηγητῆς κ. Γ. Κακριδῆς — σήμερα — περιοριζόταν νὰ γράφῃ, καὶ στὰ ἐπιστημονικὰ του βιβλία, τὴ δημοτικὴ, ἢ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ κι' ἡ πανεπιστημιακὴ Σύγκλητος δὲ θὰ τὸν παρέπεμπαν σὲ Πειθαρχικὸ Συμβούλιο γιὰ νὰ τὸν τιμωρήσῃ· τὸ ἔκαμαν ὁμως γιατί ὁ «κατηγορούμενος» θέλησε νὰ καθιερώσῃ καὶ τὴν ἄτονη γραφή, πού τόσο λίγο, κατὰ τὴν ἰδέα τους, ἀπέχει ἀπὸ τὴ φωνητικὴ ὀρθογραφίᾳ ἢ καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ λατινικοῦ ἀλφάβητου στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα!

Ἡ δημοτικιστικὴ Ἰδέα εἶχε ἀρχίσει νὰ γλυκοφέγγῃ καὶ νὰ τραβᾷ τοὺς πιὸ ἀνήσυχους καὶ προοδευτικὸς σὰν ἓνα νέο φῶς, ἀρχετὰ χρόνια πρὶν φανῇ ὁ Ψυχάρης, πού